ПРОБЛЕМИ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ У ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАННЯХ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

PROBLEMS OF PHYSICAL EDUCATION OF CHILDREN AND YOUTH IN PERIODICS OF THE LATE XIX – EARLY XX CENTURY

УДК [796.011/378/050"18"]
DOI https://doi.org/10.32843/2663-6085/2021/32-2.8

Шапошнікова І.І.,
канд. пед. наук,
завідувач кафедри біологічних дисциплін
Харківської державної академії
фізичної культури

Аналіз матеріалів у таких періодичних виданнях, як «Вісник виховання» (1890–1917 рр.), «Народна школа» (1869–1889 рр.), «Освіта» (1892–1909 рр.), «Сокіл» (1910–1914 рр.), «Супутник здоров'я» (1898–1905 рр.) та ін., другої половини XIX – початку XX ст. дав змогу проаналізувати еволюційний шлях розвитку теорії фізичного виховання від повного нерозуміння значущості фізичного виховання у формуванні всебічно розвиненої та гармонійної особистості. У статті проаналізовано накопичений досвід динаміки становлення та розвитку вітчизняної теорії фізичного виховання в досліджуваний період: 1860–1890 рр. – з'являються перші науково-теоретичні та програмні розробки вчених (О. Анохін, О. Бутовський, І. Боберський, П. Лесгафт, С. Миропольський, К. Ушинський). Окреслюються основні напрями державної політики щодо фізичного виховання дітей та молоді, серед яких такі: введення фізичного виховання в режим навчального дня, впровадження рекреаційних позаурочних форм занять, організація активного відпочинку учнів і дозвілля дітей у позашкільний час, проведення фізкультурно-оздоровчих заходів під час канікул, створення необхідних умов для реалізації завдань фізичного виховання учнів. Із 1890 р. спостерігається інтенсивний розвиток основоположних концепцій фізичного виховання – реформа середньої освіти, зокрема фізичного виховання. Її положення полягали в тому, що для підготовки фахівців у галузі фізичного виховання необхідним є створення «спеціального інституту», залучення до організації фізичного виховання шкільних лікарів, військових (до викладання «військового ладу»); обов'язковість щоденних занять фізичними вправами під час перерв між уроками; рекомендації щодо проведення занять із гімнастики; необхідність підбору фізичних вправ відповідно до віку і фізичної підготовленості учнів.

Ключові слова: *фізичне виховання, діти, молодь, періодичні видання, кінець XIX – початок XX ст.*

The analysis of materials in periodicals: "The Bulletin of Education" (1890–1917), "People's School" (1869–1889), "Education" (1892–1909), "Sokil" (1910–1914), "Suputnik of Health" (1898–1905) and others the second half of XIX – early XX century gave the opportunity to analyze the evolutionary path of the development of a theory of physical education from a complete misunderstanding of the importance of physical education for the formation of a comprehensively developed and harmonious personality. The was analyzed in the article the accumulated experience of the dynamics of the formation and the development of a domestic theory of physical education in the study period: 1860–1890 – there are the first scientific, theoretical and software developments of scientists (O. Anokhin, O. Butovsky, I. Bobersky, P. Lesgaft, S. Myropolsky, K. Ushinsky). The main directions of the state policy on physical education of children and youth are outlined, among them: the introduction of physical education in the mode of the school day; the introduction of recreational extracurricular activities; the organization of active recreation of students and leisure of children in extracurricular activities; the conducting physical culture and health-improving activities during vacations; the creating the necessary conditions for the implementation of the tasks of physical education of students. Since 1890, there has been an intensive development of the basic concepts of physical education – the reform of secondary education, in particular, the physical education. Its provisions were that: for the training of specialists in the field of physical education it is necessary to open a "special institute", to involve in the organization of physical education of school doctors, military to teach the "military system"; compulsory and daily exercise during breaks between lessons; recommendations for conducting gymnastics classes; the need to select physical exercises according to the age and physical fitness of students.

Key words: *physical education, children, youth, periodicals, end of XIX – beginning of XX century.*

Постановка проблеми в загальному вигляді. Період кінця XIX – початку XX ст. характеризується зростанням уваги до здоров'я дітей та молоді й активним упровадженням різноманітних форм рухової активності в закладах освіти. Найчастіше на думки та наукові нотатки провідних учених, педагогів, лікарів, представників культури та мистецтв, військовиків, громадських діячів можна було натрапити на сторінках періодичної преси тих років («Вісник виховання» (1890–1917 рр.), «Народна школа» (1869–1889 рр.), «Освіта» (1892–1909 рр.), «Сокіл» (1910–1914 рр.), «Супутник здоров'я» (1898–1905 рр.) та ін.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні автори, такі як О. Вацеба, Р. Голик, О. Гук, О. Ландарь, Г. Приходько, С. Резнік, І. Тернова, у своїх роботах висвітлювали питання впливу преси на становлення фізичного виховання в загальноосвітніх школах та гімназіях України у різні історичні періоди. Педагогічні журнали другої половини XIX – початку XX ст. стали об'єктом окремих досліджень Г. Бигар (2011), А. Волобуєвої (2011), Н. Остапенко (2001), Н. Сидоренко (2001) та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Науковці зробили вагомий внесок у вивчення історичних аспектів розвитку і становлення фізичного виховання. Проте резуль-

тати проведеного наукового пошуку засвідчують те, що перспективний досвід вивчення проблем фізичного виховання дітей та молоді у періодичних виданнях не знайшов належного висвітлення в науковій літературі. Актуальність визначеної проблеми вказує на необхідність звернення до педагогіки другої половини XIX – початку XX ст., якою накопичено цінний матеріал у галузі теорії та практики фізичного виховання.

Мета статті – дослідити історичні аспекти розвитку фізичного виховання дітей та молоді в періодичних виданнях кінця XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Здавна серед багатьох сфер людської діяльності чільне місце посідає фізичне виховання, яке визнано невід'ємним складником процесу формування всебічно розвиненої та гармонійної особистості. Як з'ясовано, фізичне виховання – це процес, спрямований на формування фізичної культури, що тлумачиться фахівцями як процес і результат діяльності людини з перетворення своєї фізичної (тілесної) природи і є якісною характеристикою діяльності, задовольняє потреби людини в підготовці до праці та інших форм життєдіяльності за допомогою використання її фізичних, біологічних сил і можливостей, а також через оздоровлення й загартування

Дослідженням установлено, що з 60–70-х рр. XIX ст. загострюється проблема фізичного виховання в суспільстві: на сторінках педагогічних журналів учені починають активно обговорювати проблеми погіршення стану здоров'я учнівської молоді, наводити дані офіційної статистики (медичної і санітарної), результати власних спостережень, шукати шляхи і засоби розв'язання цієї проблеми. Крім того, завдяки розвитку педагогічної і медичної наук, зокрема й із появою в ці роки перших вітчизняних праць із питань психології, вчені обґрунтовують ідею єдності та взаємозв'язку духовного і фізичного для формування гармонійно розвиненої особистості [12].

У 70–80-ті рр. XIX ст. на сторінках преси з'являються перші науково-теоретичні та програмні розробки вчених (О. Анохіна, О. Бутовського, І. Боберського, П. Лесгафта, С. Миропольського, К. Ушинського). Окреслюються основні напрями державної політики щодо фізичного виховання дітей та молоді, серед яких такі: 1) введення фізичного виховання в режим навчального дня; 2) впровадження рекреаційних позаурочних форм занять; 3) організація активного відпочинку учнів і дозвілля дітей у позашкільний час; 4) проведення фізкультурно-оздоровчих заходів під час канікул; 5) створення необхідних умов для реалізації завдань фізичного виховання учнів [4].

У журналі «Народна школа» та «Супутник здоров'я» трапляються дані про те, що фізичне виховання в навчальних закладах почало вводитися із середини XIX ст. і на початковому етапі охоплювало гігієнічні аспекти життя учнів: включення уроків гігієни в навчальний план, контроль за санітарно-гігієнічним станом навчальних закладів. В уроки гігієни були включені як теоретичні відомості про дотримання правил особистої гігієни та основи здорового способу життя, так і окремі фізичні вправи шведської й німецької гімнастики, рухливі ігри. Як засоби фізичного виховання розглядалися й активно використовувалися фізична праця, танці, гра на музичних інструментах тощо [1; 2; 3].

У другій половині XIX ст. заняття гімнастикою не були зараховані до категорії обов'язкових навчальних предметів [6; 13]. Обов'язковими вони були лише в навчальних закладах Відомства імператриці Марії, де основна мета їх уведення полягала у виправленні фізичних вад гімназисток. Зважаючи на це, в жіночих навчальних закладах поширилася шведська «лікарська гімнастика» [6]. Значним кроком на шляху введення фізичного виховання в жіночі навчальні заклади стало «Положення про жіночі гімназії та прогімназії» (1870), відповідно до якого гімнастика була зарахована до обов'язкових предметів за умови, що «навчальний заклад мав можливість для її викладання» [3].

Із 1876 р. в усіх середніх навчальних закладах уведено «загальний гімнастичний урок» під час великої перерви [4], незважаючи на його назву, за змістом та спрямуванням цю форму фізичного виховання можна зарахувати лише до рекреативної.

У 1888 р. у пресі з'являються посилання на нормативно-правові документи, які вимагають уведення обов'язкового викладання гімнастики в усіх чоловічих навчальних закладах [2]. Це зумовлено погіршенням фізичного розвитку юнаків допризовного віку, прагненням «полегшити молодим людям виконання військового обов'язку» і «забезпечити найкращу організацію фізичного виховання» [7].

Відповідно до цих документів, у 1889 р. у чоловічих середніх навчальних закладах уведено обов'язковий урок гімнастики [12]. На сторінках журналу «Вісник виховання» опубліковано методичне керівництво для чоловічих навчальних закладів «Гімнастика і стройове навчання», до нього додавалися детальна інструкція і програма гімнастики для чоловічих гімназій, реальних училищ, «учительських інститутів» і учительських семінарій [11]. В інструкції зазначалося, що гімнастика набула статусу «обов'язкового предмета для всіх чоловічих навчальних закладів, звільнити від якого може лише лікар навчального закладу своєю письмовою вказівкою». Програмою передбачалося не менше двох годин гімнастики на тиждень, а кількість учнів на одного викладача не мала перевищувати 30 осіб [6].

Відповідно до програми з гімнастики фізичні вправи, розподілялися на такі групи:

1) стройові (порядкові): побудови, перебудування, повороти, пересування в колонах і шеренгах, розрахунок, маршірування;

2) «вільні рухи» (загальнорозвивальні вправи для різних частин тіла);

3) «вправи з рухомими снарядами» (дерев'яними палицями), а також метання палиці, м'яча, дерев'яної кулі;

4) вправи на снарядах: для учнів 8–12 років – стрибки «в ширину» й у висоту, лазіння канатом, жердиною, похилими сходами, ходіння горизонтальною колодою; для учнів 12–15 років – також стрибки через козла, стрибки на «дерев'яного коня» і через нього, вправи на паралельних брусах.

Методика викладання фізичного виховання учнів середніх навчальних закладів розглядалась у контексті гігієнічних засад їх життєдіяльності та фізіологічних особливостей дитячого організму.

У зміст кожного заняття необхідно було включати біг і ходіння.

Орієнтовний розподіл навчального матеріалу в занятті (тривалістю 1 год.) пропонувався такий:

1) для дітей старше 12 років:

– 8 хв. – стройові вправи;
– 10 хв. – вільні рухи;
– 20 хв. – вправи на снарядах;
– весь інший час – біг і ходіння.

2) для дітей до 12 років вправи на снарядах замінялися рухливими іграми [11].

У процесі фізичного виховання педагоги пропонували використовувати рухливі ігри на свіжому повітрі, оскільки вважали, що гра:

1) зміцнює організм;
2) покращує кровообіг;
3) збільшує м'язовий тонус;
4) сприяє роботі дихальної системи;
5) покращує апетит;
6) знімає розумове напруження;
7) приносить задоволення;
8) пробуджує бадьорість духу [8; 10].

Як показало дослідження, в 90-ті рр. XIX ст., окрім обов'язкових форм організації занять гімнастикою, постало питання про введення таких різноманітних позаурочних форм активного відпочинку учнів, як фізкультурні хвилинки і паузи, рухливі зміни між уроками, організовані заняття фізичними вправами в позаурочний час. Найбільш поширеними формами активного відпочинку гімназистів досліджуваного періоду стали прогулянки на свіжому повітрі, які слід організовувати навесні і ранньою осінню, з метою вивчення історії та природи рідного краю, а також зближення учнів і педагогічного персоналу [7]. Вагоме значення в діяльності середніх навчальних закладів мали екскурсії. Педагоги і лікарі зазначали, що в гімназіях обов'язково повинні проводитися екскурсії, які мають велике значення для виховання гімназистів, тому що виконуються не тільки оздоровчі, а й освітні завдання, їх слід організовувати в період літніх і різдвяних канікул із метою знайомства з історичними місцями, пам'ятками культури, відомими промисловими підприємствами [6].

На думку педагогів, прогулянки та екскурсії мали велике виховне значення, тому що вони:

1) розв'язували завдання фізичного, естетичного, морально-патріотичного виховання;

2) не вимагали спеціального матеріально-технічного забезпечення;

3) давали можливість учителеві зблизитися з дітьми в неформальній обстановці;

4) сприяли дисциплінованості учнів;

5) допомагали дітям стати ближчими до природи і «знаходити в ній прекрасне» [5; 6; 14].

У 1902 р. у педагогічних журналах громадськість активно обговорювала реформу середньої освіти, яка стосувалася і фізичного виховання. Її положення полягали в такому:

1) заняття фізичними вправами повинні стати обов'язковими і щоденними під час перерв між уроками, метою яких є відпочинок після розумових навантажень;

2) заняття гімнастикою повинні проводитися на відкритому повітрі або в просторих, добре провітрюваних і чистих приміщеннях;

3) усі фізичні вправи слід підбирати відповідно до віку і фізичної підготовленості учнів;

4) для найбільш успішного проведення занять керівництво ними необхідно доручити достатній кількості вчителів, при цьому навчальні групи повинні вміщувати не більше 50–60 осіб;

5) з огляду на брак фахівців у галузі фізичного виховання, необхідно подбати про відкриття «спеціального інституту» для їх підготовки, а доти «скористатися дозволом на організацію педагогічних курсів під керівництвом досвідчених осіб»;

6) лікарі при навчальному закладі повинні стати повноправними членами педагогічних рад, здійснювати «наукове керівництво» фізичним вихованням і розробляти програми фізичних вправ (як для груп, так і для окремих учнів, відповідно до особливостей розвитку їх організму) [14; 15].

На початку XX ст. органи державної влади вживали різних заходів для створення в навчальних закладах умов щодо реалізації завдань фізичного виховання, а саме: організовували підготовку вчителів фізичного виховання, залучали військових до викладання «військового ладу», залучали до організації фізичного виховання шкільних лікарів [9].

Висновки. Аналіз матеріалів у періодичних виданнях другої половини XIX – початку XX ст. дав змогу простежити еволюційний шлях розвитку теорії фізичного виховання від повного нерозуміння значущості фізичного виховання для формування всебічно розвиненої та гармонійної особистості,

дозволив виявити динаміку становлення та розвитку вітчизняної теорії фізичного виховання.

Результати аналізу періодичних видань свідчать про те, що в період кінця XIX – початку XX ст. накопичено значний досвід організації фізичного виховання, який потребує його переосмислення з метою використання в сучасних умовах.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Андерсен Г. Гімнастика дихання в шкільному віці. *Супутник здоров'я.* 1899. № 57. С. 852.

2. Ареп'єв Н.Ф. Фізичне виховання. *Народна школа*. 1889. № 10. С. 12–18; № 11–12. С. 19–26.

3. Бєлов І.Д. Про збереження здоров'я в школах. *Народна школа*. 1872. № 5. С. 21–36.

4. Бондар А.С. Теорія і практика фізичного виховання гімназистів на Слобожанщині у другій половині XIX – на початку XX століття. Автореф. дис… канд. фіз. вих. : 24.00.02. Львів : ЛДУФК, 2006. 20 с.

5. Вереніус А.С. Про вплив шкільної програми на здоров'я дітей. *Народна школа*. 1885. № 1. С. 73–76.

6. Дукат А.О. Фізичне виховання в наших навчальних закладах. *Супутник здоров'я*. 1899. № 55. С. 761.

7. Зак Н.В. Положення і завдання фізичного виховання в сучасній школі. *Вісник виховання*. 1890. № 1. С. 94–115.

8. Кам М. Дитячі ігри і спільні завдання виховання. *Супутник здоров'я.* 1904. № 18. С. 279–282.

9. Кузьменко Д.П. Роль і діяльність Міністерства Народної Освіти в справі фізичного виховання учнівської молоді. *Сокіл*. 1911 рр. / 1912. № 1. С. 5–7.

10. Литинський О.А. Рухливі дитячі ігри. *Супутник здоров'я*. 1900. № 50. С. 737–739.

11. Навчальні плани предметів, що викладаються в чоловічих гімназіях Міністерства народної освіти. *Вісник виховання*. 1900. № 5. С. 286–287.

12. Приходько Г.І. Проблема фізичного виховання особистості у вітчизняній педагогічній журналістиці (друга половина XIX – початок XX ст.) : дис. … канд. пед. наук : 13.00.01 / ХДПУ ім. Г.С. Сковороди. Харків, 1999. 200 с.

13. Турнер Г. Про фізичні вправи учнів. *Супутник здоров'я*. 1903. № 5. С. 67–68, № 6. С. 82–84.

14. Фізичне виховання в гімназіях. *Освіта*. 1902. № 4. С. 93−96.

15. Фізичні вправи в переформованій середній школі. *Супутник здоров'я*. 1902. № 16. С. 249–251.